
רש"י פין, מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, עורך ש' פיינר

יוסף שלמון

Zion / ציון, Vol. ד (תשנ"ד), (נט, חוברת ב-ג), pp. 415-420

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037211>

Accessed: 04/12/2011 01:43

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

רש"י פין, מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, עורך שמואל פיינר, מרכז דינור, ירושלים תשנ"ג, 208 עמ'

טובה עשה עמנו שמואל פיינר, שליטת מבחר מכתבי רש"י פין מוילנה. רש"י פין היה סופר, איש חכמת ישראל, עיתונאי ואיש ציבור. ההיסטוריוגרפיה לא היטיבה עמו. לדוגמה, בספרו של משה קליינמאן, דמויות וקומות,¹ מקדיש המחבר פרקים למאפו ול"ל גורדון (יל"ג). לסמולנסקין ולליינבלום, לפינסקר ולאחד העם, להרצל ולביאליק, ואף לא סעיף אחד לרש"י פין. אף יוסף קלוזנר, בספרו המונומנטלי על הספרות העברית החדשה, שבו הוא הזכיר את כל המצויים בתחום הספרות העברית ובתחומים הקרובים אליה, לא מצא לנכון לדון על רש"י פין בפרק מיוחד.² אמנם, פינסקר עלה על פין בעסקנות, לפחות בענייני חיבת-ציון; אברהם מאפו, י"ל פרץ, יל"ג ושלום-עליכם (ש"י אברמוביץ) עלו עלי בהשגיהם הספרותיים; סמולנסקין עלה עליו בשדה הפובליציסטיקה והספרות, ואחד-העם היה הוגה דעות חשוב ממנו. ואולם, אף לא אחד מן האישים הנזכרים ניהל קריירה מגוונת ורבת שנים כמו זו של פין, גם בתחום הספרות וגם בתחום הציבור.

רש"י פין היה מראשוני המשכילים בוילנה, החל בסוף שנות השלושים; יום את פרסומם של כתבי-עת משכיליים, עיתונים פוליטיים בשלוש שפות וכתב עת ספרותי; שימש מורה פרטי ומורה בבית ספר משכילי (1841), ולאחר שנים גם כיהן כמורה בבית המדרש לרבנים בוילנה; והיה היסטוריון (של ההשכלה ברוסיה ושל קהילת וילנה) ולקסיקוגרף (של גדולי ישראל ושל מאמרי חז"ל). הוא אף חיבר ספרי לימוד ללשון הרוסית ולהיסטוריה של עם ישראל, ותרגם מגרמנית סיפורים על יהודים. פין השאיר בכתובים ספרים בעלי אופי רבני על המשנה, המדרש וההלכה, וביאור על מורה נבוכים.³ העברית של פין טיפוסית לעברית המשכילית – לשון מליצית וכבדה, שזורה בפסוקי מקרא ובמאמרי חז"ל. השלטונות מינהו ליהודי המלומד' ולמפקח על בתי הספר היהודיים והממשלתיים במחוז וילנה (1856). הוא השתתף בכל מוסדות הקהילה בוילנה, התייצב בראש ועד הקהילה, שנקרא 'צדקה גדולה', והיה חבר מועצת העירייה.

הקובץ שלפנינו פותח במבוא נרחב, שבו עוקב פיינר אחר עמדותיו המשכיליות של פין בהקשר הרחב של התפתחות תנועת ההשכלה ברוסיה. הוא מבחין בשתי תקופות עיקריות בעמדותיו. בראשונה, שאותה

1 מ' קליינמאן, דמויות וקומות – רשימות לתולדות והתפתחות הספרות העברית החדשה, פאריס 1928.

2 קלוזנר דן ברש"י פין בפרק על העיתונות. ראה: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד-ז, ירושלים תשי"ד-תשי"ח; ד, עמ' 115-120; גם צינברג כלל את רש"י פין בפרק על העיתונות העברית.

ראה: י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז, תל אביב תשל"א, עמ' 27-33.

3 ראה: רש"י פין, קריה נאמנה, ווילנה תרע"ה, תולדות המחבר, עמ' 11-13.

הוא מכנה 'השכלה לוחמת', פין מופיע כמשכיל מיליטנטי בין משכילי וילנה, והיא משתרעת בעיקר בשנות הארבעים ופחות בשנות החמישים. התקופה השנייה, המכונה בפיו 'השכלה משמרת', משתרעת משנות החמישים ועד לפטירתו של פין. 'התקופה המשמרת' מתאפיינת בפעילות מחקרית בתחום חכמת ישראל, בניסיון לכתיבת היסטוריוגרפיה יהודית (נדחי ישראל, 1850), ובפרסום מחקרים פילולוגיים וחיבורים לקסיקוגרפיים. בתקופה זו בולט פין גם במאמריו הפובליציסטיים ב'הכרמל', שבהם הוא מטיף להשכלה מתונה; תומך בחברת 'מרב' השכלה; ממליץ על הקמת חברות לקולוניזציה של יהודי רוסיה (עמ' 169–167); מאשים את הרבנות בירידת מעמדה בגלל אי הענותה לצורכי הזמן (עמ' 165); מראה סימפטיה לזרם השמרני-ההיסטורי של זכריה פרנקל בגרמניה (עמ' 115); ואפילו מביע אהדה מסוימת לנסיגות של הרפורמים לתיקונים מתונים בהלכה (עמ' 171–172).

הקובץ נחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון פרקים מעבודתו הספרותית של פין, ובמרכזם האוטוביוגרפיה שלו: דור דור ודורשיו (עמ' 49–102). בחלק השני מבחר מאמרים מתוך 'הכרמל' (עמ' 103–172). בחלק השלישי לקט איגרות (עמ' 173–204). אף שכל מבחר הוא סובייקטיבי מטבעו, דומה שיש לתרות על המבחר המוצג כאן. החלק הראשון אינו מייצג את עבודתו הספרותית של פין, וגם פרק האיגרות מתרכז בעיקר בשנות הארבעים ('ההשכלה מטעם', שליחות לילינטל וגזירות השלטון הרוסי על הלבוש), ומשמיט את הפעילות הענפה שלו בעשרות השנים שלאחריהן. אף אין פיינר מסביר את שיקוליו למבחר זה.

פיינר מגדיר את פין של שנות הארבעים כמשכיל מיליטנטי (עמ' 24). תקפותה של תווית מעין זו מחייבת לבוא ולהבחין בין מתניות לקיצוניות בהשכלה. אמנם, במכתב משנת 1840 הציע פין (עמ' 173–178) תוכנית מרחיקת לכת לעיצוב החברה היהודית מחדש בעזרת השלטונות, כולל הקמת קונסיס-טוריה, התניית הסמכה לרבנות בהשכלה של גימנסיה ובידיעת שפות, והענקת רשיון לנישואים רק לאחר שהוכיח החתן שיש לו משלח יד. ואולם, פרוגרמה זו העלה פין על הכתב רק במכתב פרטי לידיד, ולא היו לה ביטויים מעבר לכך. פין היה בוודאי מתון מריב"ל, שפנה לשלטונות בתוכניות מפורטות לתיקון החברה היהודית, ובכלל זה הטלת צנזורה על ספרים ורדיפת החסידות. פין בעצמו האשים את הנסיבות החיצוניות במצבה האומלל של החברה היהודית, ותלה זאת פחות בדת היהודית ובחסידים (עמ' 173–174). הוא קרא לתיקונים בחברה היהודית, אבל אין בהצעותיו משום קריאה לצמצום לימוד התלמוד, ובוודאי שלא לתיקונים בהלכה. לפיכך האפיון של פין כמשכיל מיליטנטי מחייב עדיין הוכחה.⁴ משכיליותו של פין בשנות השישים והשבעים ויחסו לתיקונים בהלכה מציבה אותו בין המשורר י"ל גורדון, התומך בתיקונים בהלכה (עמ' 197), ובין דוד גורדון, הדוחה כל רפורמה בהלכה, ברוח תנועת הרפורמה בגרמניה (עמ' 171–172).

פין היה סניגורה של הממשלה הרוסית גם בשנות הארבעים והחמישים, ועוד יותר בשנות השישים והשבעים. אמנם, לא שמענו במפורש את אכזבתו ממהלכיה של הממשלה בעקבות הפרעות בשנות

4 בתזכיר ששלחו משכילי וילנה לממשלה, בבקשה שתאסור את הלבוש היהודי המיוחד (23.7.1843), לא מופיעה חתימתו של פין. ראה: י' קלוזנר, וילנה ירושלים דליטא, א. תל אביב תשמ"ח, עמ' 281–282, 284. על המתניות של 'פרחי צפון', ראה: ע' אטקס, 'פרשת "ההשכלה מטעם" והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה', ציון, מג (תשל"ח), עמ' 279 (=הדת והחיים, בעריכת ע' אטקס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 182); פיינר, עמ' 15–16.

השמונים, אבל קשה להסביר את מאמציו הרבים לחיזוקה של תנועת חִבַּת-צִיּוֹן ללא מהפך בתפיסתו. האם פִּין של שנות השמונים הוא עדיין המשכיל האופטימי של שנים עברו? ואולי דמה לזרם שלם של משכילים ושל ציונים דתיים, שהגיעו לחִבַּת-צִיּוֹן מתוך התפתחות פנימית, כמו דוד גורדון ויחיאל מיכל פינס, ולא עקב מהפך חד?

דומה שסגירת 'הכרמל' בשנת 1880 מסמלת סיום של שלב בהתפתחות עמדותיו של פִּין, אף שכבר קודם לכן מצא ש'הכרמל' אינו מדביק את קצב הזמן ומשך את ידו ממעורבות ישירה בהוצאתו. פיינר מתאר יפה את אופי ההשכלה של פִּין משנות החמישים ואילך, שאותה הוא מכנה 'השכלה משמרת' (עמ' 36–41). טיפוס זה של משכיל, אשר פיינר כבר תיאר במאמרו על צוויפל,⁵ מילא תפקיד נכבד בעלייתה של הלאומיות היהודית.⁶ ואולם, שלא כמשכילים הרדיקליים, צמח טיפוס זה לתוך המהלך הלאומי כבר קודם לפרעות של שנות השמונים, ולכן לא היה צריך לעבור מהפך. פיינר מוצא את עקבותיה של השכלה זו אצל פִּין כבר בחיבוריו ההיסטוריים, רובם תרגומים מגרמנית, אשר החלו להופיע בשנות השישים. לענייננו חשוב יותר המבוא לספר 'שפה לנאמנים', שיצא לאור בוויילנה בנובמבר 1880. פִּין מצביע שם על חשיבותה של העברית כשפת ההשכלה היהודית, שעיקרה מרוכז בספרות התורנית, 'ההשכלה הדתית' לפי ניסוחו.⁷ אמנם, אין טיפוח הלשון העברית בא להבדיל את העם היהודי מן העם הרוסי או להביאו להשתמט מתוכותיו האזרחיות, והוא אף קורא ליהודים ללמוד רוסית: 'למען ילמדו להיות אזרחים מועילים בין אזרחי הארץ אשר הם יושבים בה, ולמען תבוא אהבת העם בלבכם ובנפשם והיו לרוסים גמורים'. ואולם, הקריאה ללמוד עברית באה 'למען לא נחלד להיות ישראלים אמונים אל אמונתם ואל אומתם'.⁸ פִּין מאמין אפוא בסיכויי ההשתלבות האזרחית של היהודים בסביבתם, ולכן הוא קורא לטיפוח השפה והתרבות הלאומית ובה בשעה מטיף לאזרחות רוסית טובה. האם פרסום הספר 'שפה לנאמנים' וסגירת כתב העת 'הכרמל', באותו פרק זמן, אינם מציינים סוף דרך? אין ספק שפִּין אחז במקל בשני קצותיו וכך הוא בא לתנועת חובבי-צִיּוֹן. האם מורכבות זו אפיינה את פִּין במשך כל שנות השמונים?

פיינר מראה כיצד אימץ לו פִּין את הדגם של זכריה פרנקל כדגם של היהדות הנכונה (עמ' 40). אבל פרנקל ואנשיו לא הגיעו, כידוע, לתנועה הלאומית היהודית, אלא נעצרו על סיפה, ועמדתו של ההיסטוריון היינריך גרץ ביחס לתנועת חובבי-צִיּוֹן תוכיח. אמנם, על דרך ההשערה ניתן לומר, שאילו חיו פרנקל ואנשיו במזרח אירופה, היו גם הם בוחרים בדרך הלאומית, שהרי היא שילבה את המודרניזציה עם הזהות הקבוצתית של החברה היהודית. ואולם, לעניות דעתי, פִּין רק מאשר את ההבחנה, שהדרך מהשכלה ללאומיות אינה רק אחת הדרכים ללאומיות היהודית, אלא דרך המלך שלה, שהרי הלאומיות היהודית באה לממש במידה רבה את היעדים שההשכלה במזרח אירופה רצתה לממש ולא הצליחה, בגלל עוינותה של הסביבה הלא-יהודית.

יש לקבל את קביעתו של פיינר (עמ' 42–43), שלא כל המצטרפים לחִבַּת-צִיּוֹן היו בעלי השקפה

5 ש' פיינר, 'המפנה בהערכת החסידות – אליעזר צוויפל וההשכלה המתונה ברוסיה', ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 167–210 (=הדת והחיים, שם, עמ' 336–379).

6 ראה: י' שלמון, דת וציונות, ירושלים תש"ס, עמ' 75–96 (הפרק על דוד גורדון), ועמ' 97–111 (הפרק על י"מ פינס). על כינויה של קבוצת משכילים זו 'שמרנים' ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 2), ו, עמ' 115–9.

7 רש"י פִּין, שפה לנאמנים, ווילנא תרמ"א, מבוא, עמ' 8–9.

8 שם, עמ' 177.

לאומית מבוססת כמו שהוא מייחס לפין. כך עולה, דרך משל, מהתבטאויותיהם של ר' יצחק אלחנן ספקטור ואולי גם של הנצי"ב מוולוז'ין. לעומת זאת, אם בוחנים את דבריהם של הסופר י"מ פינס או של הרבנים ש' מוהילבר, י"י ריינס ומ' אליאשברג, מתברר שהערכים הלאומיים הנחו את דרכם הציונית והשפיעו הרבה על סטיותם מן ההשקפה היהודית המסורתית. פין היה מקובל על שני הזרמים בתנועה הלאומית – הזרם המשכילי והזרם החרדי – ושילב את הערכים של שניהם. כאן כמדומני נדחק פיינר בנסיגו ליישב את התמיהה, כיצד היה פין הלא-לאומי מקובל יותר בין חובבי-ציון: 'דווקא עובדה פראדוכסאלית זו, שפין לא דבק באידיאולוגיה הלאומית, הקלה עליו למלא את תפקיד המתווך, תפקיד המנהיג הרצוי לכל' (עמ' 43). בהעריכו את הפעילות הציונית של פין, מסתמך פיינר על דברי מקורבין, הסופר י"ל לבאנדה והעסקנים הצעירים יצחק ברוידס ויהודה אפל (עמ' 42–43). אכן, מקורביו אלה איבדו מסבלנותם אל מול הפעילות הציונית הוהירה וההססנית של פין.⁹ אבל יש לשקול את המעמד הציבורי ואולי את האחריות שבפניה עמד פין, כ'יהודי המלומד' של הממשל, בבואו לפעול במסגרת ארגון בלתי ליגלי. יש לקחת בחשבון גם את מעמדו בקרב יהודי רוסיה, כדי להבין את מגמתו לרצות את הקבוצות כולן.¹⁰ נראה ששותפיו הצעירים של פין לפעילות בחיבת-ציון השתמשו במושג 'לאומי' לציון השקפת עולם חילונית. לכן, משבאו לאפיין את פין, קבעו כי 'היה חובב ציון דתי יותר מלאומי'; ובניסוח אחר: 'חבתו לציון היתה יותר חרדית מלאומית'.¹¹ הערכות אלה נכתבו לאחר עשרות שנים, שעה שכותביהן כבר היו מזוהים עם המחנה הלאומי היחופשי. שימוש זה שעשו במושג 'לאומי' אינו מקובל עוד במחקר, וכבר הצביעו חוקרים על ההיוון ההדדי שבין דת ללאומיות.¹²

סמכותו של פין בקרב חובבי-ציון היתה גדולה מזו של פינסקר או של מוהילבר, משום שגיישר בין המחנות. התפקידים המרכזיים שמילא בתנועה רק ממחישים את הסמכות שכבש לו. אם אפשר לגלם את ערכיה של תנועת חיבת-ציון בשנות השמונים בדמותו של אדם אחד, הרי שפין הוא האדם המייצג ביותר, הואיל וחיבר את האלמנטים השונים יחדיו. הוא אף היה הדמות שעמדה מאחורי ההתרחשויות ומשכה בחוטים. לא היתה עוד אישיות כה מרכזית כמו זו של פין שתמכה בתנועה. פין אפילו גייס את ועד הקהילה בוילנה לתמוך כספית בחובבי-ציון.¹³ בשלושת המשברים העיקריים שעברו על התנועה בשנות השמונים – משבר ההנהגה, שפרץ בוועידת דרווגניק (1887), משבר הביל"ויים (1888) ופולמוס השמיטה (1887–1889) – הוא שעמד בפרץ וטווה את הפתרון.¹⁴

האם ייתכן שהמניע למעורבות הזאת היה פילנטרופי? האם אפשר לומר בוודאות: 'פין... לא עבר

9 י' אפל, בתוך ראשית התחיה, תל אביב תרצ"ז, עמ' 82–83. אפל אמנם מדבר על מעמדו של פין בקרב יהודי רוסיה, אבל אינו מחבר בין הערכות האחת להערכות האחרת.

10 ראה: י' ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, תל אביב תרצ"ט, עמ' 18.

11 ברוידס, שם, עמ' 17; אפל (לעיל, הערה 8), עמ' 83.

12 י' שלמון, 'דת ומדינה בלאומיות היהודית המודרנית ובמדינה שבדרך: הציונות הדתית', כהונה ומלוכה – יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, בעריכת י' גפני וג' מוצקין, ירושלים תשמ"ז, עמ' 277–284; ש' אלמוג, 'יחסי דת ומדינה בראי הלאומיות היהודית', שם, עמ' 285–302; י' גורני, 'על "נימוס" חברתי ואינטרס לאומי – לשאלת הדו-קיום בין חילוניים לדתיים בתנועה הציונית', שם, עמ' 269–276.

13 ברוידס (לעיל, הערה 10), עמ' 10; ראה גם: פיינר, עמ' 45; אפל (לעיל, הערה 9), עמ' 82–88.

14 שלמון (לעיל, הערה 6), עמ' 112–149; אפל, שם, עמ' 98–99.

בשנות ה-80 מהפך נוסף... בין נותר משכיל מתון. לא ניתן לגלות אצלו כל קשר ישיר אל הציונות, ואף לא קשר דיאלקטי בין השכלה ללאומיות' (עמ' 43-44)? הרי פיינר בעצמו מצטט את תקנון אגודת 'אוהבי ציון' בוויילנה משנת 1883, ורואה בו ניסוח לאומי-ציוני במלוא מובן המלה (עמ' 44, הערה 198). מי עמד מאחורי האגודה הזאת ואל מי פנו המעוניינים להצטרף לאגודה – אם לא פיינר? מצטט את ספרו של יצחק ברוידס, שבו מתוארת ההתפתחות של חובת-ציון בוויילנה. בזכרונות אלה מסופר על מאמצי הצעירים לשכנע את הממסד לתמוך באגודתם, שחרתה על דגלה את עידוד ההגירה לארץ ישראל ואת יצירתו של 'עם העומד ברשות עצמו'. אנשים כמתתיהו שטראשון והברון הוראץ נפתלי גינצבורג דחו את היוזמה בתקיפות ואילו פין קיבלה.¹⁶ דומה שעדות זו סותרת את מסקנותיו של פיינר. זאת ועוד, הרי פין כתב לפינסקר במפורש, במהלך הדיונים על ניסוחה של חוקת החברה 'מוכרת משה', קרי תנועת חובת-ציון: 'ירא אנכי לסבב את פני החברה לגדולות ונצורות... ובכלל לתת ולטבוע את יסוד החברה במטבע ובחותם האמונה והדת הצדקה וגמילות חסדים שלא למשוך עלינו חוט של חשד להפליא לעשות'.¹⁷ אין להסיק, רק על פי ההיגיון או מהקש, שפין ניסה להסתיר דברים מסוימים בניסוחיו, שהרי הוא אומר זאת בגלוי ובמפורש. יתר על כן, האם מכתב שנכתב לחכם באשי בקושטא עוד לפני ועידת קטוביץ, ובו ביטל פין חששות אפשריים, שלהתיישבות החדשה בארץ ישראל יש שאיפות לאומיות (עמ' 44, והערה 202; עמ' 199-202), יכול להעיד על השקפותיו הלאומיות של פין? הרי המכתב בא להרגיע מפני חשדות אפשריים כאלה. דומה הדבר לנטילת נאומו של פינסקר בפתחת ועידת קטוביץ כדי להסיק ממנו על השקפתו הלאומית.¹⁸

אמנם, פין לא פירש את תורתו הלאומית, אבל אין ללמוד מכך בהכרח שפעולתו במסגרת חובת ציון נבעה ממניעים פילנטרופיים. כל מה שניתן לומר הוא, שאין אנו יודעים בבירור מה היא משנתו הלאומית. מאחר שפין המריץ את פינסקר להדפיס מחדש את 'דרישת ציון' של צ'ה קלישר, אפשר להניח שהסכים לפחות עם גישתו הלאומית של קלישר.¹⁹ פין אף זירז את פינסקר להרחיב את יוזמות הרכישה של קרקעות בארץ ישראל מכל סוג שהוא, בטענה שיש 'לקנות אותם לאחוזת בארץ ישראל'.²⁰ מניע פילנטרופי לא היה מביא להצעות מעין אלה. רכישת קרקעות בארץ ישראל, גם כשאין טובות להתיישבות, נובעת ממניעים לאומיים מובהקים.

ניתן להציע, שפין בעצה אחת עם פינסקר ניסה להסתיר את אופיה הלאומי של פעילות חובת-ציון. פעילות זו עדיין היתה בלתי ליגלית, והיה מקום לחשש מפרסומה ברבים. פין חשש בוודאי למעמדו הציבורי ולמישרתו כמפקח על החינוך היהודי במחוז וילנה. הוא אף הקפיד על מעמדו בוועד הקהילה בוויילנה, אם כי לא היסס, כאמור, לגייס את הוועד לאיסוף תרומות למפעל ההתיישבות. לעומת זאת, אגודת חובבי-ציון, שבראשה עמד, ניסחה תוכנית לאומית רדיקלית: 'להעיר בלב העם רגש לאומי

15 כתבים לתולדות חובת-ציון וישוב ארץ ישראל, בעריכת ש' לסקוב, ב-ג, תל-אביב תשמ"ה-תשמ"ז; ב, עמ' 210-213; ברוידס (לעיל, הערה 10), עמ' 16-18. ראה גם: אפל, שם, עמ' 6-16, 82-83.

16 ברוידס, שם, עמ' 14; ראה גם: אפל, שם, עמ' 6-7, 36.

17 רש"י פין אל פינסקר, 4 במאי 1885; כתבים (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 302; אפל, שם, עמ' 6-7, 55.

18 ראה: כתבים (לעיל, הערה 15), ב, עמ' 573.

19 פין אל פינסקר, מאי 1885; כתבים, שם, ג, עמ' 337.

20 כתבים, שם, ג, עמ' 482.

ואהבה את ארץ אבותינו, וחפץ להעתיק את מושבם שמה, ולהקדיש את עצמם ליגיע כפים וביותר לעבודת האדמה.²¹ מי שנתן את שמו ואת כוחותיו לאגודה זו, אין לומר עליו: 'אימצו זה של פין לאחר מותו לחיק הציונות כאחד ממטפחי "הרעיון הקדוש" היה מופרך למדי' (עמ' 47). דומה שזה גם הרקע לפנייתם של חובבי-ציון אל מתיישבים בארץ ישראל, לקרוא את מפעל ההתיישבות על שמו של פין, מיד לאחר פטירתו.

מסקנתו האחרונה של המחבר: 'פין לא ויתר על החזון האמנציפטורי, ציפה למיפנה לטובה ביחסה של המדינה הרוסית ליהודים, הצהיר אמונים לרוסיה וקרא לאינטגרציה פוליטית וחברתית במדינה' (עמ' 47), אינה מתבססת על מקורות שהביא וגם אינה מוכחת במבוא. שלושת המקורות שהביא פיינר בסוגיה זו הם המכתב לחכם באשי המוזכר למעלה, ושני מכתבים הקשורים במאמציו של פין להשיג את ההתר לעבוד בשנת השמיטה. אם סמך את מסקנותיו על נאומו של פין בחגיגה שנערכה לכבודו בהגיעו לגיל שבעים,²² היה עליו לצטט את הנאום ולהוכיח מתוכו את טענתו. אמנם, בנאומו הזכיר פין את פעילותו בקרב חובבי-ציון בטון מינורי, וכינה את התנועה 'חברת הדורשים שלום ציון', אבל יש לזכור את ההקשר של האירוע ואת רצונו של פין להבליט בנאום חגיגי ופומבי את פעילותו הכלל-יהודית. יש להבין כך גם את הצהרתו באותו נאום: 'כי אזרחים נאמנים אנחנו בארץ מגורנו'. דברים מעין אלה היינו מצפים לשמוע ממנהיג ותיק ובכיר של יהודי רוסיה, כמו פין, באירוע המדובר.

חיבורו של פיינר תורם תרומה חשובה לחקר תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, וחוקרי ההשכלה והתנועה הלאומית היהודית לא יוכלו מעתה שלא להידרש אליו. היה מקום לצרף לקונטרס מפתח של שמות אישים ומקומות ורשימה ביבליוגרפית של כתבי ש"י פין. עיקרו של החיבור עוסק בפין המשכיל, ועדיין נותר מקום לחוקרי ההשכלה לבוא ולהעריך את תרומתו של ש"י פין המנהיג והסופר להתפתחות ההשכלה וחכמת ישראל ברוסיה.

21 כתבים, שם, ב, עמ' 209–213.

22 'תג היובל בוילנה', המליץ, 1888, גליץ 206, עמ' 3065.